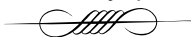

SARNYAI CSABA MÁTÉ

Lendítő vagy kerékkötő?*

A katolikus felső klérus a polgári átalakulás folyamatában (1848. április–szeptember)

A modernkori egyháztörténeti problémák tárgyalása gyakorta ölti érzelmi alapú oppozíció vagy apológia formáját. A katolikus egyház esetében is – a lehetséges mértékig – szét lehet választani a karizma közvetítő szerepet az intézményi funkciótól. Az utóbbi tekintetében az egyház és annak klerikus vezetői törekсенek politikai befolyásuk kiterjesztésére, illetve megtartására, hisz ez ad leginkább teret az általuk képviselt eszmék és érdekek képviseletére. Úgy gondoljuk, hogy történeti szempontból megalapozottabb az a törekvés, ha a tárgyalt időszakban érdekviszonyok rendszerét igyekszünk felderíteni a katolikus felső klérus lépéseinek értelmezése során. Az érdekek, illetve azok érvényesítési módjai természetesen változhatnak az események és a történelmi-politikai körülmények alakulásával. Ezzel párhuzamosan az egyes érdekcsoportok kompromisszum készsége is modifikálódhat. Mivel különösen érvényesnek tartjuk ezt a világi és egyházi hatalmi tényezők kapcsolatának interpretációjában, ezért az alábbiakban e folyamat bemutatására törekszünk a jelzett korszak fontos egyházpolitikai problémáinak értelmezésekor.

Az átalakuló politikai – és főként egyházpolitikai – körülmények ábrázolásához röviden utalnunk kell az utolsó rendi és az első népképviseleti országgyűlés egyházi tárgyú vitáira 1848 tavaszán-nyarán. Hiszen ezek rövid áttekintése által némi betekintést nyerhetünk az egyházi körök és a kiépülő liberális eszmei alapú polgári állam érdekviszonyi rendszerébe.

I. A tizedről való lemondás közvetlen körülményei és lehetséges motivációi¹

A reformkorban megindult egyházpolitikai viták a polgári átalakulás folyamatának részeként és azzal egyidejűleg felgyorsultak 1848 tavaszán. E viták végkifejletének egyik kezdő pontját a dézsma eltörlése jelentette. Jól mutatja a felfokozott ütemet és hangulatot, hogy március 18-án, még a tizedről való lemondás előtt, mindkét táblán elfogadták a közteherviselésről és az úrbéri terhek megszüntetéséről szóló törvények szövegét. Ennek figyelembe vétele fontos a tizedről való lemondás motivációinak elemzése során is. A közteherviselési törvény értelmében, a közterheket mindenki arányosan és egyenlően viseli, míg az úrbéri terhek eltörlésével kimondatik a tized melletti másik alapvető feudális adónem, a kilenced megszüntetése. Mindezekkel a lépésekkel a törvényhozás felszámolta a nemesi kiváltságokat és a jobbágyi kötelezettségeket, így az egységes nemesi kiváltság elve, amely a reformkori diétákon gyakran hangoztatott egyházi jogvédő álláspont egyik alappillére volt, lényegében tarthatatlanná vált, sőt önmaga ellen fordult.

Nézetünk szerint a felső táblán jelenlévő négy egyháznagy² – közöttük a püspökök két igen befolyásos tagja Scitovszky János pécsi, Lonovics József csanádi püspök – felsőtáblai lemondásának hátterében is kimutatható a fenti okok hatása. Ezen felül az is közzismert, hogy Batthyányi Lajos mint kijelölt miniszterelnök jelen volt a március 18-i ülésen, és már aznap szó esett a később létrehozott kabinet tagjainak – akkor még nem végleges – névsoráról. Az ott lévő négy főpap is tudta, hogy főként – a főrendi táblán Batthyányi névével fémjelzett – liberális reformerek kerülnek a kormányba. A korábbi reform országgyűlések vitái során egyértelművé vált, hogy a reformerek szerint a tized nem az egyház magántulajdona és soha nem is volt az, hanem nemzeti vagyon, amely felett az országgyűlés rendelkezik. Így annak elvesztése esetén az egyháznak semmiféle kárpótlás nem jár. Az állam és az egyház szétválasztása után, ami a liberálisok fontos törekvése volt, az állam veszi át az egyház korábbi közfunkcióit, így a klérus a tizedre – mint korábbi „állami fizetésre” – tovább már nem jogosult.

A Pozsonyban tartózkodó főpapok ugyanakkor vitathatatlanul rosszul mérték fel a felgyorsult események sebességét, hisz a tizeddel kapcsolatos megbeszélést március 19-re halasztották. Ezzel bármiféle fellépés lehetőségétől eleve elestek. Ennek súlyát azonban nem szükséges túlértékelni. Ugyanis a tizeddel kapcsolatos, 1834-től kezdődő országgyűlési vitafolyamat végpontján, a felgyorsult törvényhozói munka közepette és azok után, hogy a világi nemesség is lemondott kiváltságairól, a tized is nehezen lett volna tartható.

Az sem lehet meglepő, hogy a lemondás a jelen lévő főpapok részéről – Lónyay Menyhért szavával – „a rezignáció álomhangján ment”³, hiszen – ugyancsak Lónyayt idézve „jövedelmük nagy részétől” váltak meg. Ne feledjük, hogy Scitovszky és Lonovics felszólalásából – utóbbit ugyanez a memoár „a legnyugodtabban” szólónak titulálja – is kiviláglik, hogy a dézsmát az egyház saját tulajdonának tartják. Élénk lelkesedés aligha kérhető számon a részükről egy olyan jövedelem elvesztése kapcsán, amelyet a magyar katolikus egyház megalapítása óta magáénak tudott. Azt, hogy a tizedről való, az adott helyzetben elkerülhetetlen lemondás „magának az egyháznak is érdekében állott”⁴, ahogyan ezt utólag a Pozsonyban tartózkodó, de az ülésről hiányzó püspökök is elismerték, azt mutatja, hogy ha több, egyházi méltóság van jelen a felső tábla ülésén, az sem alakította volna lényegesen másként az események menetét.

Arra a kérdésre, hogy az adott helyzetben miért volt az egyháznak is érdeke lemondani a tizedről, Scitovszky püspök, a pécsi szentszék április 28-i ülésén⁵ fogalmazott meg reálisan indokolt, lényegre törő választ. Először is kijelentette, hogy a „roppant francia mozgalmak” hozták a fordulatot az országgyűlés menetében, azt eredményezve, hogy az ellenzéki „párt” néhány perc alatt elérte minden célját. Ő maga utal arra is, hogy ezek az események születték az „úrbéri viszonyok teljes megszüntetését is”. S így a legerőteljesebb küzdés mellett sem volt fenntartható a papi tized. Emellett megjegyzi, hogy az egyház a dézsma szedés jogát mindenképpen elvesztette volna, de ellenállás esetén „számtalanok a kárpóttalattól reménytelenül elesendhetnének”. Mindezeket látva és belátva a „buzgó főpásztor” és a többi ott lévő püspök erkölcsi kötelességének érezte, hogy önként lemondjon a tizedről.

Az önkéntes lemondás azon alapult, hogy a tized elsősorban is az úrbéri viszonyok megszüntetése miatt, védhetetlenné vált, és csak annak föladásával lehetett elérni, hogy az alsóbb rendű egyháziak kárpótlást kapjanak. Ehhez kapcsolódik az a szándék, hogy a további szekularizációs veszéllyel szemben a többi fenyegetett egyházi tulajdon védelmét biztosítsák.

Összességében azt kívánjuk felvetni, hogy a tizedről való lemondás az egyházi képviselők részéről helyzet- és érdekelismerésen alapuló pillanatnyi reális politikai kompromisszumnak tekinthető. Ezt látszik igazolni Fogarassy Mihály emlékirata is. Szerinte ugyanis az egyháziak azért tették meg a fenti lépéseket, mert látták, hogy a korábban elemzett „súlyos körülmények között, melyeknek erkölcsi kényszerítése a klérusra volt nehezedve, magának az egyháznak érdekében állott az áldozatot önként megtenni, s általa a hazafiúság készségét a magyar klérus részéről nem csak szóval bevallani, hanem tettel is bizonyítani.”²⁶

A tizedről való lemondás fenn említett megokolását támasztja alá az alsó táblán Kossuth Lajos által irányított liberális reformelit megnyilvánuló gyakorlati kompromisszum-készsége is a tized-törvény tárgyalásakor. A tized vesztett alsópapság állami ellátására vonatkozó Kossuth által tett javaslatnak a törvény 2.§-ába való bekerülése az egyháziak számára egyfajta biztosítékot és ellentételezést jelenthetett az elkerülhetetlen dézsmavesztés miatt. Ehhez – mint azt Scitovszkynak a pécsi szentszék előtt mondott korábban idézett szavai is mutatják – feltétlen szükséges volt a papi személyek, de különösen a jelen volt püspökök ellenvetés nélküli lemondása a tizedről. Más szóval a klerikus és a liberális fél egyaránt az adott helyzetben elengedhetetlen – bár a két fél részéről nem feltétlenül azonos súlyú – pillanatnyi kompromisszumot kötött. A reformerek azért tettek így, hogy kitűzött céljukat, a feudálisadó adórendszer egyik utolsó elemének a megszüntetését minél kisebb politikai feszültséggel érik el; az egyház ott lévő képviselői pedig azért, hogy saját céljukat: az egyház pozícióinak megőrzését, illetve megerősítését igyekezzenek megvalósítani.

II. A főkegyúri jog, a vallási egyenlőség és a katolikus autonómia⁷

Szempontunkból a következő fontos törvényi változást a minisztériumról szóló 3. tc. vitája jelentette.⁸ E törvénytervezet szerint a végrehajtó hatalom gyakorlatilag az országgyűlésnek felelős független kormány kezébe ment át. Ez azt is jelenti, hogy az egyházi ügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékességi köréhez tartoztak, míg ugyanezen törvény 7.§ szerint az egyházi méltóságok kinevezéséhez is szükséges volt a mindenkori miniszter ellenjegyezése, azaz a királyi főkegyúri jog érvényesítése is döntően a kormány kompetenciája lett. A püspökök e javaslatot látva március 20-i tanácskozásukon⁹ – az említett törvénycikk törvényhozási vitájának idején – foglalkoztak az új, miniszteriális kormányrendszer következtében „újja alakítandó egyház-álladalmi viszonyok”-kal.¹⁰ A király elé terjesztett feliratukban azzal a kéréssel fordultak az uralkodóhoz, hogy vagy tartsa fenn a maga számára a főkegyúri jogot s gyakorolja azt egy vegyes bizottság által, vagy ha az nem volna lehetséges, adja meg – a protestánsokhoz hasonlóan – a katolikus egyháznak is az önkormányzati jogot.

A 3. tc-ről a Felső Táblán március 23-án zajlott le a záró vita. Ennek során a 7.§ kapcsán Lonovics József csanádi püspök a minisztériumok által gyakorolt uralkodói kegyúri jogot – kapcsolódva a fenti felirathoz – továbbra is csak szűkített értelemben tudta elfogadni. Azaz a korábban a kormányzások által gyakorolt jogköröket értette rajta. Azt hangsúlyozta, hogy püspöki kinevezés illetve a stallumokkal járó egyházi birtokok adományozásának joga az uralkodó, mint apostoli királyt illetik, és ezeket továbbra is csak Ő Felsége gyakorolhatja.¹¹

Ocskay Antal kassai püspök még megengedőleg sem járult hozzá semmilyen, az egy-

házat érintő kérdésnek – még a korábban az uralkodói kormányzások által intézett ügyeknek sem – a felelős minisztérium általi intézéséhez. Indoklása szerint ugyanis a korábbi dicasteriumokban épp azért, hogy az egyház érdekeit kellő mértékben szem előtt tartsák mindig jelen voltak a püspökök is. Így a helytartótanáccsal „egyesítve van az egyházi bizomány”.¹² A minisztériumról szóló törvénytervezet szerint ezen intézmények hatásköre is átkerült a felelős minisztérium kezébe, így annak létrejöttével – mivel benne az egyházi rend nincs jelen – a katolikus egyház érdekei nincsenek képviselve. Így az egyetlen megmaradt biztosíték az lehet, ha az uralkodó, mint apostoli király a fővédnöki jogokat semmilyen módon és mértékben nem osztja meg a minisztériummal.

Batthyány Lajos kinevezett miniszterelnök úgy igyekszik válaszában megnyugtanni az egyházfőket, hogy kijelenti: „Ő Felségének minisztériuma csak az Ő Felsége nevében és az Ő helybenhagyásával fogja kormányozni az országot”¹³, ami az egyházi ügyekre is vonatkozik. Kijelentette továbbá, hogy a főkegyúri jog gyakorlásának legfőbb alanya továbbra is az uralkodó marad. Ezzel, a főrendek többségének egyetértésével, a püspökök ellenállását is le tudta csendesíteni. Ez a vita azonban ismét rámutatott a felső klérus meggyengült érdekérvényesítési pozícióira a liberális polgári átalakulás céljait végigvivő utolsó rendi diétán.

A következő számunkra fontos mozzanat a vallásról szóló 20. tc. vitája.¹⁴ Ennek 2.§ kimondta a vallási felekezetek teljes egyenlőségét és viszonyosságát. Ezzel a római katolikus egyház „de jure” is elvesztette kivételes, államvallás jellegét. Az új helyzethez az egyházi vezetésnek is alkalmazkodnia kellett. Ennek jeleként a jelen lévő egyházfők – Scitovszky pécsi, Ocskay kassai és Fogarassy skodári püspökök – a törvényjavaslat április 2-i vitája során a vallási egyenlőséggel szemben nem emeltek kifogást, mivel az a politikai hatalomban ekkorra már meghatározóvá váló, döntően liberális szellemű, reformelit szerint nélkülözhetetlen az új viszonyok között. Így a direkt visszautasítás nem látszhatott célravezetőnek. E helyett a viszonyosság elvét támadták erőteljesen. Scitovszky arra hivatkozott – és ebben jelenlévő püspöktársai is egyetértettek vele –, hogy ez a túl általános megfogalmazás a „vallásos sűrűlódások eseteit szaporítaná”.¹⁵ Az ezzel kapcsolatos ellenérvet legtömörebben Vay Miklós koronaőr fogalmazta meg. Ő arra hivatkozott, hogy a viszonyosságot kimondó rész éppen elvi jellegénél fogva szükségszerűen ennyire általános, pontosan azért, hogy bárminemű korlátozás lehetőségét elkerülje.¹⁶ Az egyháznagyok tiltakozásának fő oka az volt, hogy a viszonyosságtól féltették a katolikus vallás dogmatikus és hierarchikus rendjét. Ezt jól mutatják Fogarassy püspök szavai: „Lehet ugyan a vallás felekezetek részére viszonyosságot követelni, de ez azoknak szabadságában, és szabad kifejlődésében feketik, nem pedig saját elveiknek, vagy szerkezetüknek viszonylagos átvitelében és alkalmazásában.”¹⁷ Ugyanő ennek elkerülésére vonatkozó betoldást javasolt a törvény szövegébe.¹⁸

Érveltek a püspökök a törvényjavaslat 3.§-a ellen is, amely kilátásba helyezte, hogy minden bevett felekezet egyházi és iskolai költségeit államilag fedezi.¹⁹ Ebben ugyanis a további szekularizáció veszélyét látták. Ezt a félelmet jól mutatja Ocskay kassai püspök hozzászólása, aki úgy fogalmazott, hogy a törvénytervezetben foglaltak következtében „a katolikus egyházi alapítványok más célokra – mint amelyet kegyes alapítók megrendeltek – fordíttatnának, s így az egyház jogai sértetnének.”²⁰ Az egyházi méltóságok ugyanis attól tartottak, hogy a törvényben az állam által vállalt költségek fedezésére a katolikus egyházi és alapítványi vagyont is felhasználják. Ennek elhárítására szintén Fogarassy tett egy szövegmódosító javaslatot. Ez a klérus javainak világiasítását meggátolni kívánó beillesztett szakasz²¹ sem került be a törvény végleges szövegébe. A betoldást ugyancsak Vay Miklós

koronaőr megnyugtató szavaira a főrendek elvetették. Vay úgy látta, hogy a debreceni református szuperintendencia petíciója, amely kérelmezte a vallási egyenlőség és viszonyosság kimondását, ezzel a ponttal már csak azért sem akarhatta az egyházi és iskolai javak lefoglalását kimondatni, mert a protestánsok is meg kívánják tartani saját alapítványaikat. Ezt az indoklást a jelenvolt püspökök elfogadták, s így elálltak ettől a kiegészítéstől.

A 2.§-ra vonatkozó betoldást pedig az alsó tábla Kossuth Lajos javaslatára utasította el. Az indoklás szerint a „hitelvek és egyházi szerkezet sérelme nélkül” kifejezés „copulative” azért nem vehető bele a törvénybe, mert a hitelvek törvényhozás útján eleve nem korlátozhatók, tehát ezt beiktatni fölösleges. Utóbb a püspökök tiltakozása ellenére a mágnások is hozzájárultak az eredeti változathoz. A vallási törvényjavaslat vitájának előbb látott alakulása a katolikus egyház – és főként annak püspökei – számára ismét jelentős politikai érdek-érvényesítési kudarc volt.

Ebben a szituációban az egyházi vezetés lépéskényszerbe került. Ennek jeleként, közvetlenül az utóbb említett törvényjavaslat vitájának lezárása után 1848. április 6-án a Pozsonyban összeült püspöki tanácskozás petíciót intézett²² az országgyűléshez. E kérelem lényege, hogy a katolikus egyház is, épp a fenti törvényre hivatkozva, szabadon, azaz állami beleszólás nélkül intézhessen belső és külső ügyeit. Az utóbbiak közé tartozik a zsinatok szabad megtartása éppúgy, mint az iskolák alapításának szabadsága. Külön pont foglalkozik az egyházi és iskolai alapítványok, azaz az egyházi vagyon szabad kezelésének jogával. Ezt a petíciót törvénytervezet formájában Rónay János csanádi követ nyújtotta be másnap, április 7-én, az alsótáblán. Az ügyet Deák Ferenc tanácsára konferenciára utalták. Azonban az ottani három órás vita során olyan sok elképzelés merült fel, és olyan ellentétek kerültek felszínre a kérdés megítélésében, hogy a résztvevők sehogyan sem tudtak megegyezésre jutni. A király megérkezéséig már kevés volt az idő. Deák erre hivatkozott abban az indítványban, amelyben javasolta, hogy a tárgy megvitatását – éppen fontossága miatt – halasszák a következő országgyűlésre. A történetírásban sok vita folyt arról, hogy ez az indoklás mennyire volt helytálló. Az utóbbi fél évszázad szerzői²³ nagyjából egyetértenek abban, hogy valóban kevés volt az idő egy ilyen súlyú javaslat alapos megtárgyalásához. Ezt az érvelést látszik igazolni Scitovszkynak egy, a pécsi püspöki szentszék április 26-i ülésén tett kijelentése is. A püspök ekkor az országgyűlésen történeteket ismertetve ezt mondta: „A számos katholikus egyházi és világi rendűeknek kérelemlevele (petíciója) a teendők rendkívüli halmaza és az országgyűlést berekesztő határ-időnek nyílsebességű közeledése miatt már nem tárgyalthatván csak a miniszter Elnöknek kedvező válasz mellett a jövő országgyűlési tárgyalásra átadatott.” A fenti szavakat azért tartottuk fontosnak szó szerint idézni, mert – nézetünk szerint – egyértelműen mutatják, hogy egy liberális elfogultsággal aligha vádolható prominens egyházi személyiség is, saját alárendeltjei körében, azaz ilyen értelemben önmaga szabad belátása szerint, úgy ítélte meg, hogy nem liberális mesterkedés, hanem objektív időhiány vezetett a petíció vitájának elhalasztásához. A liberális képviselők egyház- és katolicizmus-ellenessége, mint fő ok egyébként már az egyik korabeli idevonatkozó forrásban Fogarassy püspök emlékiratában is olvasható.²⁴ Ez hosszú időn át megalapozta az előbb említett interpretációra épített, meglehetősen erős érzelmi töltésű magyarázatokat. Azzal, hogy elkésztettek nyilvánították a javaslatot, az úgynevezett katolikus autonómia-igény első nyílt fellépése kudarccal zárult.

A petíció benyújtását követő napon, április 8-án²⁵, Scitovszky pozsonyi szállásán, az ő vezetésével tanácskozást tartottak, ahol a püspökökön és a káptalani követeken kívül az

alsó- és felsőtábla világi tagjai közül is többen, összesen mintegy hatvanan vettek részt. Az itt elfogadott legfőbb határozatok kimondták, hogy a következő – már népképviselési alapon választott – országgyűlés elé újabb petíciót kívánnak a katolikusok terjeszteni. A beadványban kéri, hogy az egyházi alapítványokat a katolikusok maguk kezelhessék, olyan közös bizottságok irányítása mellett, ahol az egyháziak és a világiak aránya $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$.²⁶ Ennek támogatására indított el a felső klérus egy felülről koordinált autonómia-szervezési és aláírásgyűjtési mozgalmat.

Az úgynevezett egyházi-jogvédő célzatú autonómia-koncepció is azt mutatja, hogy a felső klérustól kiinduló autonómia-törekvések célja az egyház tradicionális jogainak és érdekeinek védelme, a korszellem által kikövetelt korlátozottan „demokratikus” formában. A világiaknak adandó hatáskör az autonómiában csak ennek eszköze lenne. Ügyeltek e kompetencia körülhatárolására és arra is, hogy a hierarchikus szervezés, az egyházi személyeknek az autonómia különböző szintjein való meghatározott arányban való kötelező jelenléte, valamint az erőteljes felső kontroll révén a világi elem az egyház korábban említett külső ügyeiben is csak erőteljesen korlátozott mozgástérrel rendelkezzen. Az egyház belső ügyeire, azaz hitbeli, egyházfegyelmi, egyházzervezési vagy liturgikus kérdésekre pedig az autonómia-szervezet hatásköre e szerint a terv szerint, eltérően az autonómia-mozgalom későbbi időszakától, egyáltalában nem terjedt volna ki. Más szempontból az is kiviláglik, hogy az autonómiának ez a felvetés nem csak a liberális eszmei alapokon nyugvó állammal szembeni nagyobb függetlenséget célozta, hanem legalább ennyire arra is irányult, hogy a felülről kézben tartott, részleges és lényegében formális reformok által megakadályozza az egyház belső felépítésére, a hierarchia döntő befolyásának csökkentésére, illetve az egyházfegyelem lazítására, azaz lényegében a valós befolyásra irányuló főként alsópapi törekvéseket.²⁷

E koncepció támogatásával az egyháznagyok nagyobbik hányada az egyház meggyengült érdekérvényesítési pozícióit kívánta erősíteni. Ennek egyik fontos eleme - elfogadva Csorba László érvelését - az egyházi vagyon világiasításának megakadályozása.²⁸ Ezen felül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a létrehozandó autonómia-szervezetet felhasználva a felső klérus többsége, a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb mértékben, alkalmazkodni kívánt a megváltozott társadalmi és politikai-hatalmi berendezkedéshez.

A peticionális mozgalom kapcsán röviden azt jegyezhetjük meg, hogy annak körülményei és a meghirdetők szándékainak nem mindenben megfeleltethető eredményei jelzik a hívek elbizonytalanodását a változások közepette és ugyancsak utalnak az egyházi befolyás érzékelhető csökkenésére is világi körökben.

III. Az oktatás laicizálása és a katolikus felsőklérus²⁹

Az érdekérvényesítési pozíció és mód átalakulási folyamatát jól példázza a felsőklérusnak az oktatás világiasításának politikai szándékokhoz való viszonya. A katolikus egyház vezetése ugyanis az oktatási rendszer megváltoztatását 1848 folyamán egyre határozottabban ellenezte, mint ahogy ez az egyetem, a népiskolák, majd a középiskolák kapcsán felmerülő állami reform javaslatokkal foglalkozó püspöki megnyilatkozásokból jól kiolvasható.

Azt, hogy már az egyetemről való lemondás is a érdekérvényesítési célzatú volt a püspökök részéről az utolsó rendi országgyűlés idején jól mutatják az ez idő tájt tartott püspökkari értekezletek. Ezek határozatait és szemléletét foglalja össze Fogarassy Mihály már többször

idézett Emlékiratában. Szerinte az országgyűlésen jelenlévő egyháziaknak arra kell törekedniük, hogy az új politikai berendezkedésben az egyház érdekei a lehető legkisebb mértékben szenvedjenek csorbát. „Mivel magok is átlátták, hogy az egyház érdekei csak úgy lesznek megmenthetőek, ha ezen új kormányformában azon álláspontot keresik, mely az egyház önállóságát [...] biztosítandja.”³⁰ A megfogalmazás körületekintő, de egyértelmű: a polgári átalakulást kész tényként kell tudomásul venni, és annyit őrizni meg az egyház 1848 előtti kiváltságaiból, amennyit az új körülmények között egyáltalán lehetséges.

Az oktatás további laicizálása kapcsán követendő taktika alapmotivációira mutat az 1848/20. tc. kapcsán tett megjegyzés: „minthogy amabban az egész általánosságban felállított vallás-viszonyosságot, ebben az egyházak s iskolák státus általi ellátását oly rendszabályoknak tekintik, melyek alapján egykor a katolikus egyház mostani szerkezete, javai s alapítványai megingattathatnak, hacsak azok védelméről nem lesz jó előre gondoskodva.”³¹ Az idézett rész kifejezetten az iskolákkal kapcsolatos egyházi álláspontot megelőlegező program megfogalmazása.

Az újonnan alakult népképviselői országgyűlés legnagyobb terjedelemben tárgyalt kérdésköre az elemi oktatásról szóló törvény 1848 augusztusában. Az artikulus alsóházban elfogadott paragrafusai közül a hittannak a rendes tárgyak közül kiemelése, és ezzel az oktatás világi jellegének hangsúlyozása, természetesen nem találkozott a katolikus egyházfők támogatásával. A közös iskolák létevel kapcsolatban az egyháziak fő kifogása, hogy úgy vélik ezáltal kimondatik a vallási közömbösségre nevelés elve. Ezzel a klérus nem csupán nevelési monopóliumát veszti el, de társadalmi befolyásának jelentős részét is. Ehhez társul, hogy ott, ahol csak felekezetiileg egyes iskolák jönnek létre az iskolai alapokat vallásilag indifferens intézmények finanszírozására fogják fordítani. Ezeket az alapokat a felsőklérus, szemben a liberális beállítottságú kulturális kormányzattal, az egyházéinak vallotta és így kizárólag saját felekezeti céljaira fordíthatónak tekintette. A javaslat végső formájában létszám minimum meghatározása nélkül engedélyezte a felekezeti iskolák fenntartását és alapítását. Az ilyen iskolák terheinek viselése mellett is fennmaradt az állami iskolai adó. Ez pedig alapvetően nehezítette volna meg annak a célnak a megvalósulását, hogy a katolikus elemi költségeit ne elsősorban az egyház saját tulajdonának tekintett alapokból, hanem a hívek felekezetük számára fizetett adójából fedezzék.

A törvény végül támogatott szövege a kulturális kormányzat részéről kompromisszumot jelentett. Ezt azonban az egyháziak figyelmen kívül hagyták, a benne foglaltakat pedig rezisztenciával fogadták. Ez a javaslat felsőházi vitájának elhalasztásból is kitűnik.

A középiskolai reform végrehajtása ősztől lett volna esedékes, de azt november 1-vel visszavonták és csupán a két fővárosi piarista gimnáziumban kívánták próbaként bevezetni. Ez a pillanatnyi gyakorlatban kisebb súlyú változásnak tűnik, mint az oktatás két másik szintjén jelzett reformok, mivel csupán két intézetre terjed ki. Mégis ezt utasította el leghatározottabban az egyházi vezetés. A klérus irányítóinak felirata az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz – az új vezető kormány szervhez – jól mutatja a hangnem megváltozását. A vezető egyházi testület most már nyíltan szembeszáll a polgári kormányzat törekvéseivel. Az államhatalom felügyeleti jogát a közoktatás terén elismeri, de mivel – indoklása szerint – a vallásos nevelés a társadalom alapja, ezért a közös iskolák bevezetése, alap és közép szinten egyaránt, elvallástalanodáshoz fog vezetni. Ehhez társul, hogy a felekezeti jellegűtől megfosztott katolikus középiskolák alapítványait, hasonlóan az alapfokú intézményekéhez, a világi szellemű polgári állam nem felekezeti jellegű oktatási célokra fordítaná. Ezzel figyelmen

kívül hagyná az áprilisi törvényekben garantált vallás- és oktatási szabadságot éppúgy, mint a magántulajdon szentségét. A püspökök tulajdonképpen a világi kormány saját vezéreszméit használják fel eszközül céljaik indoklására.

IV. Értékelés

Pozsonyban az új polgári kormány és a katolikus klérus – főként annak felső része – közötti viszony nem volt probléma mentes. A meghozott törvények szövegét tekintve a kétségtől megmaradó konfliktusok és a végrehajtás körüli bizonytalanságok ellenére az itt történtek mind világi mind egyházi részről helyzet- és érdekfelismerésen alapuló pillanatnyi reális politikai kompromisszumként értelmezhetők.

Egyházi oldalról azzal, hogy lemondtak a tizedről az államvallási státuszról és beleegyeztek a főkegyúri jognak a polgári kormányzat általi gyakorlati érvényesítésébe; az adott körülmények között hozzájárultak az aligha elkerülhető változásokhoz. A polgári átalakulást végig vivő és ekkor a kormányrúdhhoz került liberális reformelit számára ugyanis a vallásszabadság, a közteherviselés valamint a patronátusi jogoknak a polgári kormányzat befolyásával való érvényesítése magától értetődő volt az új berendezkedésben. Azaz az országgyűlésen jelen volt főpapi méltóságok részben kényszerből, részben belátásból – segíteni akarván az új helyzetben az egyház céljait – elsősorban egyházuk ésszerű érdekeit követték, amikor lemondtak korábbi előjogaikról. Ez felfogható – és nem minden alap nélkül – úgy, hogy a klérus „szükségből erényt csinált”³², de más felől értékelhető politikai érdekérvényesítési szándékként is. Az pedig, hogy a felsőklérus igyekezett a saját helyzetét stabilizálni az új viszonyok között - lemondva arról, ami tarthatatlan azzal a szándékkal, hogy megőrizze, amit lehet – történeti és politikai szempontból erényül vagy bűnül egyaránt kevésbé róható fel.³³

A másik oldal, a liberális reformelit részéről is megnyilvánult bizonyos mértékű gyakorlati kompromisszum készség. Ugyanis az egyházak bárminemű költségeinek állami vállalása szembeállni látszik az egyháznak mint a hívők magán jellegű, az államtól független kultuszközösségének ekkori liberális értelmezésével.³⁴ Röviden szólva az állam és egyház szétválasztását célzó törekvésekkel. Ennek megokolásához segít Kossuth Lajos egy 1871-es visszaemlékezése, amely ugyan elsősorban a vallási egyenlőségre vonatkozik, de közvetve a felvetett kérdésre is feleletet adhat. A teljes vallási egyenlőség megvalósításához az utolsó rendi országgyűlésen két lehetőség kínálkozott. Az állam vagy egyik egyháznak sem ad semmit – így például az elvesztett tized után a rászorulóknak megfelelő ellátást illetve működési költségeikre fedezetet – vagy minden vallásfelekezet vallási és iskolai szükségleteit biztosítja. Kossuth is, követvén a liberális elvi álláspontot, az alternatíva első felét tartja helyesnek. Ám mindjárt hozzáteszi: „Meg voltunk róla győződve, hogyha a vallásfelekezetek közti egyenlőségnek ezt a módját hozzuk akkor indítványba, oly megkérdelhetetlen harcot és háborút idézhettünk volna elő, s oly hatalmas segéderőt kergettünk volna a hazánk szabadsága bécsi ellenségeinek karjai közé, hogy az egész átalakulási munka veszélyeztetve lett volna. Nem mertük tenni”.³⁵ Azaz a liberális reformerek vezér alakja az egyházzal kapcsolatos bármilyen jellegű anyagi támogatást elvi engedményként értelmezett, ami a korábbi országgyűléseken képviselt liberális állásponthoz képest valóban az is volt.

A kompromisszum mindkét részről pillanatnyi volt. Az egyház 1848 tavaszán csak rész-

ben érte el helyzetének és vagyonának stabilizálását a kialakuló liberális polgári berendezkedésben és az új rendszernek sem sikerült az egyháziakat teljességgel maga mellé állítani.³⁶

Összességében elfogadható az egyház egészét tekintve Katus László azon megfogalmazása, hogy „a magyar katolikus egyház a polgári átalakulásban nem tudott igazán konstruktív, alakító tényezőként részt venni.”³⁷ Sokkal inkább jellemezte egyfajta egyensúlyozási törekvés, illetőleg saját maga és intézménye pozícióinak a megőrzése. Ehhez járult, hogy a változó politikai körülmények között is meg kellett őrizni a társadalmi stabilitást. Ez utóbbi vitathatatlanul közös érdeke volt minden felelősen gondolkodó társadalmi tényezőnek, államnak és egyháznak egyaránt.³⁸

Az értékelés során számba kell vennünk, hogy a jozefinista egyház politikai közegében szocializálódott, majd stallumhoz jutott méltóságok többsége az alapjaiban átalakuló polgári viszonyok között komoly kihívás elé került. Amíg érdekei, érvényesítését legalább részlegesen a polgári államtól és kormányzattól várta, addig kompromisszumra törekedett vele. Az adott körülmények között az a jól felfogott cél vezette az egyháznagyokat, hogy valamilyen módon, de a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb mértékben alkalmazkodjanak a megváltozott társadalmi és politikai-hatalmi berendezkedéshez. Reményeik szerint ennek segítségével egyházuk, saját maguk és alapítványaik helyzetét az új polgári viszonyok között stabilizálni tudták volna, és az általuk preferált egyházi befolyást társadalmi és politikai téren – a változások által kikényszerített kisebb módosításokkal – továbbra is fenntarthatták volna. A nyár végéig az új politikai rendszer stabilnak tűnt, így azzal az egyház vezetői valamilyen módon kompromisszumra kívántak jutni. Az augusztus elejétől megkezdődött hadi események és az ősszel beállt fordulat azt jelezhetette az egyház prominens képviselőinek, hogy nem szükséges a továbbiakban a megegyezést keresni az állammal, hiszen van esély a tavasz előtti helyzetnek, az egyház-állam viszony nyolc évszázadon át megszokott formájának a helyreállítására. Ezt egyfelől az is alá támasztja, hogy a felső klérus körében fokozatosan elhalkult az autonómiát követelő hang. Másrészt erre mutat, hogy az egyetem kapcsán tanúsított kompromisszum-készség már a népoktatási törvénytervezet augusztusi felsőházi vitája során elenyészni látszik. Az előbbiekből alapján nem véletlen az sem, hogy november-decemberre a püspöki kar, a középiskolai rendszer tervezett átalakításának apropóján, visszamenőleg nyílt elutasítással reagál az oktatási rendszer állami reformjának egészére.

JEGYZETEK

* A kutatásokat a Békésy György Posztdoktori Pályázat (pályázatszám BÖ: 166/2002), az Országos Tudományos Kutatási Alap (Pályázatszám: T/F 046956) és az MTA-Sasakawa Alapítvány támogatta.

¹ Erről részletesebben: SARNYAI CSABA MÁTÉ: Kényszer és/vagy kompromisszum. A klérus lemondása az egyházi tizedről 1848-ban. *Egyháztörténeti Szemle*, Miskolc–Sárospatak, 2000/2. 119–142.

² Rajtuk kívül ott volt még Rudnyánszky József besztercebányai megyéspüspök és Rimely Mihály pannonhalmi főpát.

³ Kónyi Manó (közli): Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. 1–2. r. *Budapesti Szemle*, 1896. 85. köt. 231. sz. 337–362., 86. köt. 232. sz. 18–49., 48–49.

⁴ FOGARASY MIHÁLY: *Emlékirat az 1847/48. országgyűlés alatt tartott püspöki tanácskozmányokról* (Egy résztvevőtől) 1848. (A továbbiakban: Fogarassy) 32.

- ⁵ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/918.
- ⁶ Fogarassy 32.
- ⁷ Erről részletesebben: Sarnyai Csaba Máté: A püspöki kar által támogatott autonómia-elképzelés 1848-ban, In Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848-1918) című konferencia kötete. *METEM könyvek*. Szerk.: SARNYAI CSABA. Budapest, 2001. 63–88.
- ⁸ ZELLER ÁRPÁD: *A magyar egyházpolitika. 1847–1894*. I. köt. Budapest, 1894. (A továbbiakban Zeller) 80–85.; KEMÉNYFY KÁLMÁN DÁNIEL: *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. 1848–1898*. Esztergom, 1898. (A továbbiakban Keménfy) 25–30.; TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS: *A magyar egyházpolitikai harc története az 1848-as pozsonyi országgyűléstől 1895-ig*. Budapest, 1933. (A továbbiakban: Török Mihály Miklós) 16.
- ⁹ Zeller: 160–61.; Keménfy: 43–50.; Török Mihály Miklós: 17.
- ¹⁰ Fogarassy 33.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Főrendi Napló 1848. 394.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Zeller: 85–159.; CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatai a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966. 77–80.; Keménfy: 31–40.; Török Mihály Miklós: 16–17.
- ¹⁵ Főrendi Napló 1848. 466.
- ¹⁶ Főrendi Napló 1848. 471.
- ¹⁷ Főrendi Napló 1848. 467.
- ¹⁸ „saját hitelveik s egyházi szervezetök épségben tartása mellett” Főrendi Napló 1848. 468.
- ¹⁹ 3.§. „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” Törvényczikkek 62. ill. MT. 243.
- ²⁰ Főrendi Napló 1848. 467.
- ²¹ „minden vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaikból s alapítványaikból ki nem telnek, és az oktatás szabadságának saját elveik szerinti teljes alkalmazása mellett közálladalmi költségek által fedeztessenek” Főrendi Napló 1848. 468.
- ²² Religio és Nevelés 1848. I. kötet (a továbbiakban RN.) 252.
- ²³ Lásd pl.: Keménfy: 56–57.; HANUY FERENC: *Hetvenéves küzdelem az autonómiáért*; 1918. 10.; TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom. 1848–1871*. Budapest, 1941. (A továbbiakban Török) 26–27. 36. sz. jegyzet; CSORBA LÁSZLÓ: *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom. Világosság*, 1989. (a továbbiakban Csorba, 1989.) 220–221.
- ²⁴ „Nyíltan kimondjuk, hogy nem ellen okok, hanem az akarat hiánya, a rendi táblának akkori sajátságos, discussiót nem tűrő, az erősebbnek hatalma alatt elszibadt helyzete szülték az épen nem várt eredményt, hogy a petíció mint elkésett elmellőztessék” Fogarassy 63.
- ²⁵ Zeller 167–68., Keménfy: 57–59.
- ²⁶ „1) Hogy a szabad sajtó útján a katolikusok ezen igazságos követelése minél több röpiratokban megfejtessék, és minden egyes katolikus ennek pártolására felszólíttassék.
2) Hogy a legközelebb tartandó Országgyűlésre az összes katolikusok vagy azok nagyobb száma petícióval járuljon, és a tökéletes viszonyosság és egyenlőség elvéből kiindulva azt kérje, követelje: miszerint mi is minden hatóság befolyásának kirekesztésével alapítványinkat kezelhessük és tulajdon szükségseinkre fordíthassuk, valamint azt az evangélikus és görög nem egyesült atyáinkfiai alapítványaira nézve foltonosan gyakorolják. Ezen 7-8 millió katolikusok közérdekét tolmácsoló petícionak pedig ugy kellene alakulni, hogy az alulról fölfelé, t.i. plébániákból esperességre, - nincsen az illető püspökségre - a püspöki hivatalokról

az országgyűlésnek kezdetével annak helyén öszpontosítván, az összes katolikusok petíciója országgyűlésre vitessék.” Magyar Országos Levéltár Elnöki iratok /H54/, 1848:24. Közli: SARNYAI CSABA MÁTÉ: Scitovszky primás levele Eötvöshöz. In *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1996. 3–4. 184.

- ²⁷ Erről újabban lásd pl.: SARNYAI CSABA MÁTÉ: A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. 57–82.
- ²⁸ Ezt a vonatkozást újabban részletesen elemzi CSORBA LÁSZLÓ: *A vallásalap „jogi természete.”* Budapest, 1999. 47–68.
- ²⁹ SARNYAI CSABA MÁTÉ: Oktatás laicizálási törekvések és a katolikus felsőklérus 1848-ban. In *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma*. Szerk.: Kósa László. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének Kiadványai I. Budapest, 1999. 69–104.
- ³⁰ Fogarassy 30.
- ³¹ Fogarassy uo.
- ³² Károlyi Árpád: Az 1848-as törvénycikkek az udvar előtt, Bp. 1936. 43.o.
- ³³ Mindkettőre találhatunk példát. Előbbire inkább a konzervatív katolikus, utóbbira a marxista történetírásban: lásd pl.: MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Budapest, 1928., illetve ANDICS ERZSÉBET: *Az egyházi reakció 1848–49-ben*. Budapest, 1949.
- ³⁴ Ezt Kossuth így fogalmazza meg: „...a vallásos felekezetek az állammal szemben másnak nem tekinthetők, mint az egy hitet valló egyének szabad akaratából kifolyó önkéntes egyesületeknek...” *Kossuth Lajos iratai*. VIII. kötet. S. a. r. KOSSUTH FERENC. Budapest, 1900. 340. (A továbbiakban Kossuth.)
- ³⁵ Kossuth i. m.: uo.
- ³⁶ IX. Pius pápa forradalmi Európához való viszonyának változását e helyütt nem tárgyaljuk.
- ³⁷ KATUS LÁSZLÓ: A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században. In: *A katolikus egyház Magyarországon*. Szerk: Somorjai Ádám és Zombori István. Budapest, 1991. 66–67.
- ³⁸ Erről részletesebben: SARNYAI CSABA MÁTÉ: A katolikus papság és a politika 1848 tavaszán. *Vigília*, 1998/10. 740–745.

CAGATAY CAPRAZ

Oszmán beavatkozás az ellenséges államok trónviszályaiba

Az oszmán történelemmel foglalkozó kutatók figyelmét felkeltő témák közül már régóta előkelő helyen áll a 14. század legelején az északnyugat-anatóliai Söğüt és környékén letelepedett oszmánok földrajzi és politikai szempontból rendkívül rövid idő alatti térnyerése. A helyi és külföldi oszmanisták által képviselt eltérő nézetek időről időre vitát robbantanak ki. Elsősorban az európai orientalista iskolák által vallott régebbi véleménnyel vitatkoztak, vagyis, hogy miképpen jöhet létre ilyen kis központból, törzsből egy ilyen nagy birodalom. A 20. sz. elején megjelenő nézet azon alapul, hogy az oszmán nemzetségnek végső fokon